

HELENA FLÍDROVÁ (Olomouc)

REAKCE NA APEL V DIALOGU

O. Když spolu dva lidé hovoří, znamená to, že mezi nimi je určitá různost, buď mají odlišné názory a jeden druhého se snaží přesvědčit o své pravdě, nebo jeden ví něco, co druhý neví atp. Pro tuto formu řeči se běžně užívá termínu dialog, tj. rozmluva.¹ K. Horálek² říká, že v dialogu stojí proti sobě aspoň dvě individuality a často i dva postoje k realitě a ovšem i dvojí chápání tématu, které je v dialogu rozvíjeno. Naopak, mlčí-li dva lidé, nemají co sdělit, protože jejich duševní výbava je v dané chvíli stejná.³

Podle C. Bosáka a I. Camutaliové⁴ má každá promluva dialogu schopnost vyvolat u adresáta obsahově návaznou promluvu, je tedy potenciálním stimulem. Realizuje-li se stimul obsažený v promluvě, vzniká dvojice promluv, kde první promluva je stimulující, druhá reagující. Mezi oběma promluvami je vztah stimulu a reakce. Dvojice promluv spjatých vztahem stimulu a reakce se pak nazývá dialogická dvojice.⁵

Na základě rozlišení stimulu a apelu (stimul = nezáměrná akce, apel = záměrná, cílevědomá akce) vyděluje C. Bosák⁶ dialogickou dvojici stimulovou a apelovou; stimulová představuje stimul a stimulovou reakci, apelová apel a apelovou reakci. Apel je uplatnění vůle mluvčího vzhledem k adresátovi s cílem vyvolat u něho nějakou reakci, ať už jazykovou, nebo nejazykovou.

¹ Chápeme zde dialog jako konkrétní rozhovor; vycházíme z článku C. Bosáka a I. Camutaliové (*K výstavbě dialogu*, SaS XXVIII, 1967, č. 3, s. 238, pozn. 4), kteří rozlišují dvojí význam slova „dialog“: dialog lze chápat buď jako „dialogický způsob (typ) jazykového dění (projevu), rozhovor ve smyslu spíše abstraktním“, nebo jako „konkrétní část, úsek takového jazykového dění, konkrétní rozhovor s určitými hranicemi“. Autoři článku užívají slova „dialog“ v prvním významu, nám více vyhovuje význam druhý.

² Horálek K.: *Jak dělat vědeckou mluvnici (Sémantika a gramatika)*, Jazykovědné aktuality XII, 1975, č. 1, s. 6.

³ Neff V.: *Filosofický slovník pro samouky neboli Antigorgias*, Praha 1948, s. 91.

⁴ Bosák C.—Camutaliová I.: *K výstavbě dialogu*, SaS XXVIII, 1967, č. 3, s. 240, 242.

⁵ Místo termínu „dialogická dvojice“ zavádí nyní C. Bosák (*O navazování promluv*, ČsR XXI, 1976, č. 2, s. 81) termín „soumluvová dvojice“ (termín „soumluva“ zavádí místo termínu „promluvový komplex“), místo vztahu stimul — reakce mluví o „navazování promluv“.

⁶ Bosák C.: *Zamečania po teorii dialoga*, Bulletin ruského jazyka a literatury XVIII, UK, Praha 1974, s. 129.

Podle toho pak C. Bosák rozlišuje výzvu k mluvení, tzv. mluvní apel (což je především otázka), a výzvu k jiné činnosti než k mluvení, tzv. obecný apel.

Nás bude zajímat především tento druhý typ, tj. obecný apel a reakce na něj.

1. Z hlediska sémantické náplně požadovaného děje lze všechny promluvy obsahující obecný apel rozdělit na výzvy k fyzické nebo duševní činnosti. Výzvy k řečové činnosti (např. *Řekni něco!*, *Vypravuj!*) ponecháváme zatím stranou, podle C. Bosáka⁷ jde o okrajové případy mluvního apelu.

1.1. Reakce na výzvy k fyzické činnosti

1.1.1. Adresát realizuje nebo se chystá realizovat požadovaný děj. Nejčastěji vykonává požadovaný děj a buďto doprovází slovy vyjadřujícími souhlas s tímto dějem (např. *Da*, *Konečno*, *Ladno*, *Chorošo*), nebo nikoliv.⁸ Adresát může také reagovat slovy naznačujícími rychlé provedení požadovaného děje (jako např. *Sejčas*, *Minutočku* atp.) nebo další výzvou, již dává nepřímou souhlas k vykonání děje, ale jeho vlastní realizaci přenáší zpět na mluvčího (např. — *Daj mne listoček bumagi*. — *Voz'mi iz stola*.). Chystá-li se adresát vykonat děj, může požádat o zpřesnění výzvy a reagovat proto otázkou (např. *Tol'ko podoždi, počini časy*. — *Eti?*). Adresát může také pouze přislíbit nebo odmítnout vykonání požadovaného děje, neboť jde o uskutečnění perspektivního cíle, nikoliv o výzvu k okamžité činnosti (např. — *Napiši mne ottuda*. — *Da*.), nebo může vykonání děje časově vymežit, případně si klást podmínku, kdy požadovaný děj vykoná (např. — *Otkrojte dver'*. — *Čerez pjat minut.*; — *Uchodil* — *Tol'ko jesli vy vypolnite moju pros'bu*.).

1.1.2. Adresát nerealizuje požadovaný děj. Může to vyjádřit slovy (nejčastěji *Net*) nebo nevykonává děj, aniž to slovy doprovází. Někdy může adresát také uvést příčinu, proč nechce požadovaný děj realizovat (např. — *Davaj sygraj so mnoj*. — *Ty plocho igraješ'*).

1.2. Reakce na výzvy k duševní činnosti

Tyto výzvy velmi často zůstávají bez bezprostřední reakce adresáta; jednak jsou míněny spíše jako rady, s nimiž může adresát jediné souhlasit (např. *Ne bojsja*.), jednak jsou většinou již reakcí na něco, co se odehrálo před nimi (např. — *Garri! Čto ... ja ... nadelala!* — *Uspokojsja, Jelena*.). O tom, že adresát realizoval požadovaný děj, může přesvědčit mluvčího teprve jeho další reakce (např. na výzvu, aby se nebál, přece jenom skočí do vody atp.).

Vyskytnou-li se slovní reakce, pak obvykle vyjadřují nesouhlas adresáta s požadovaným dějem (např. — *Ty, požalujsta, ničego ne dumaj*. — *Ničego ne dumat' ja ne mogu*.), resp. adresát konstatuje, že činí to, co je od něho požadováno, a tím vlastně se stává výzva mluvčího zbytečnou (např. — *I vskorosti otdam, ne bojsja*. — *Ja i ne bojus'*). Nejsou řídké ani případy, kdy adresát oznamuje, že požadovaný děj realizoval již v minulosti (např. — *No vy rassčítajte*. — *Rassčítala*.). Poslední dva typy se však stejně dobře mohou vyskytnout i u výzev k fyzické činnosti.

⁷ Bosák C.: *Stimul a apel v dialogu*, SaS XXXV, 1974, č. 2, s. 96.

⁸ Tyto dialogické dvojice jsou vlastně formálně neúplné, ale obsahově dvoučlenné; obsahují totiž pouze apel, kdežto druhá část — reakce na apel — není slovně vyjádřena. Pouze z autorova komentáře lze poznat, že adresát výzvě vyhověl. V konkrétní řečové situaci je reakce uskutečněna mimojazykovou činností.

1.3. Speciální případy

Někdy adresát nereaguje na výzvu mluvčího, ale např. na způsob, jakým byla vyslovena, takže reaguje promluvou z hlediska mluvčího nepředpokládanou (např. — *Ty, Šurka, marš k nemu v komnatu i pogljadi, bylo vedro ili net. — Ne komandovat' mnoj. Ja samostojatel'naja.*). Nebo nereaguje přímo na výzvu mluvčího, ale na některou jinou část jeho promluvy. Adresát se tak vyhýbá nutnosti realizovat požadovaný děj, nebo se snaží alespoň prodloužit dobu před realizací děje (např. — *Noga podvernulas', ... begi odin. Oni mne ničego ne sdelajut, a u tebja budut neprijatnosti. — Nikakich neprijatnostej ne budet.*) Někdy adresát neví, jak se k výzvě mluvčího zachovat, reaguje tedy spíše vyhýbavě (např. — *Otloži choť svad'bu-to, ne rubi pod koren' v takoj situacii. — Kak že ja otložu? ... Kak?*). Do této skupiny spadá velmi mnoho nejrůznějších případů, my jsme se však snažili upozornit pouze na nejčastější.

2. Existují různé typy obecného apelu: mírné výzvy, kategorické výzvy a neutrální výzvy. Můžeme zde hovořit o různých sémantických odstínech imperativnosti,⁹ které vyplývají z analýzy výzvové situace, tj. dialogické situace mezi mluvčím a soubesedníkem (jenž bývá nejčastěji i adresátem výzvy). Pokud vycházíme z psaného textu, nelze dost dobře posoudit, o jaký sémantický odstín imperativnosti právě jde (např. zda jde o prosbu nebo úpěnlivou prosbu, žádost či rozkaz), neboť jednotlivé sémantické odstíny imperativnosti lze stanovit především na základě intonace, s jakou je konkrétní výzva pronesena. To umožňuje pouze mluvený dialog. Pro posluchače neznalého situace, v níž se mluvčí a adresát nacházejí, se intonace stává jediným formálním prostředkem udávajícím sémantický odstín imperativnosti.

Během rozmluvy může dojít ke změně jednotlivých sémantických odstínů imperativnosti, protože, jak již bylo naznačeno v úvodu, v průběhu dialogu se vyvíjí nejen předmět rozmluvy, ale i oba účastníci dialogu, neboť každý z nich se obohacuje argumenty toho druhého. Tak i obecný apel může být zpočátku pronesen jako výzva neutrální, narazí-li však na odpor adresáta, může se změnit v prosbu nebo naopak ve strohý příkaz (podle toho, jaký je vzájemný vztah mluvčího a adresáta, zda je adresát závislý na mluvčím, či mluvčí na adresátovi).

2.1. Pokusíme se zamyslet nad možnými reakcemi na obecný apel, tj. na výzvy obsahující různé sémantické odstíny imperativnosti. Prosba, žádost, přesvědčování, úpěnlivá prosba — na tyto druhy výzvy může adresát reagovat různě, tj. realizovat i nerealizovat požadovaný děj. Předpokládá se zde závislost mluvčího na adresátovi, která je dána nejen sociálním poměrem, zřetelem k věku adresáta nebo k jeho pohlaví,¹⁰ ale také tím, že mluvčí má zájem na uskutečnění děje, tj. je na ději zainteresován. Pro adresáta pak je rozhodující především jeho vztah k mluvčímu (někomu lze vyhovět ochotně, jinému nikoliv), ale také charakter děje, jež má uskutečnit.

⁹ Sr. např. Svobodová-Flídrová, *Imperativnost a rozkazovací věty v ruštině*, auto-referát disertace k získání vědecké hodnosti kandidáta filologických věd, Olomouc 1974; nebo *Rozkazovací věty z hlediska sémantického*, Slavica Lublinsia et Olomucensia, Lublin 1977, s. 149—157.

¹⁰ Sr. také H. Svobodová, *Repliky na rozkazovací věty v Čapkově Loupežníku*, Slavistický sborník olomoucko-lublínský, Praha 1974, Acta Universitatis Palackianae Olomucensia, Philologica 36, s. 187—192.

Poněkud stranou stojí výzvy, které vlastně patří do proseb jen tím, že se v nich užívá již vžitých slov „prosím tě, požalujsta“ (např. *Daj mne, požalujsta, karrandaš. Uhni, prosím tě.* atp.), a kterým adresát obvykle automaticky okamžitě vyhovuje.

Rada, doporučení — adresát opět může reagovat kladně i záporně, tj. realizovat i nerealizovat požadovaný děj. Předpokládá se zde částečná závislost adresáta na mluvčím, vyvolaná větší zkušeností mluvčího v dané věci. Adresát obvykle nereaguje okamžitě, neboť již to, že potřebuje radu, svědčí o jeho nerozhodnosti, váhavosti. Proto i udělenou radu obvykle ještě uváží a teprve potom realizuje nebo nerealizuje. Pokud jde o rady typu *Neboj se. Uspokojsja.*, tj. o výzvy k duševní činnosti (viz výše), je adresátova reakce většinou nepostizitelná, často teprve až jeho druhotná reakce přesvědčí mluvčího, že adresát vzal jeho radu na vědomí.

Návrh a jeho citové varianty vábení a lákání — adresát opět může realizovat i nerealizovat požadovaný děj. Mluvčí bývá na ději silně zainteresován, neboť jej obvykle chce realizovat spolu s adresátem. Pro adresáta je při volbě kladné nebo záporné reakce rozhodující jednak jeho vztah k mluvčímu, jednak charakter děje, jenž má být uskutečněn.

Pokyn, předpis, instrukce, poučení — zde jde o poněkud odlišné případy obecného apelu, neboť tyto sémantické odstíny imperativnosti nepředpokládají bezprostřední přítomnost adresáta a většinou ani mluvčího, nejde tedy o vlastní dialogickou situaci, ale o jakýsi přechod mezi dialogem a monologem. K realizaci požadovaného děje dochází až po přečtení, resp. vyslechnutí daného pokynu adresátem, jenž pak reaguje pouze akcí, nebo se rozhodne požadovaný děj nerealizovat. Slovní reakce je vyloučena vzhledem k nepřítomnosti nebo anonymnosti mluvčího (adresát může nanejvýš komentovat své počínání). Proto také je reakce adresáta nekontrolovatelná.

Dovolení, souhlas — těmto sémantickým odstínům imperativnosti předchází žádost nebo otázka adresáta (to se týká zčásti i rady). Mluvčí je na ději nezainteresován; adresát je na mluvčím závislý a podle rozhodnutí mluvčího by pak měl buď realizovat, nebo nerealizovat požadovaný děj. Tím, že se adresát předem mluvčího táže, zda to nebo ono smí učinit, ukazuje předběžně, že na dovolení nebo souhlas bude reagovat kladně, že je na realizaci tohoto děje zainteresován. Mluvčí se při svém rozhodování řídí jednak svým vztahem k adresátovi, jednak charakterem děje, k němuž má dát dovolení nebo souhlas. Mnohdy mluvčí dovoluje nebo souhlasí pouze slovem *Da* (při nesouhlasu *Net*) s elipsou imperativu.

Pozvání — zde je mluvčí na ději zainteresován; adresát má možnost volby realizovat nebo nerealizovat požadovaný děj, řídí se opět jak svým vztahem k mluvčímu, tak charakterem děje, k němuž je vybízen.

Domluva, napomenutí — předpokládá se závislost adresáta na mluvčím, jenž je na ději zainteresován ať už z vlastní vůle, nebo vzhledem k objektivním okolnostem. Adresát má opět možnost se rozhodnout pro realizaci nebo nerealizaci požadovaného děje. Záleží na tom, jak vysoký je stupeň jeho závislosti na mluvčím, dále na tom, zda má mluvčí přesvědčivé důvody, kterými by dokázal adresáta přimět k realizaci domluvy nebo napomenutí, a někdy také i na tom, zda je adresát schopen důvody mluvčího uznat, tj. zda je dostatečně sebekritický.

Výzva, rozkaz, zákaz, nařízení — tyto sémantické odstíny imperativ-

nosti vyjadřují různé stupně zainteresovanosti mluvčího na uskutečnění požadovaného děje. Předpokládá se silná závislost adresáta na mluvčím, z čehož pro adresáta plyne nutnost realizovat požadovaný děj. Přesto však adresát požadovaný děj někdy nerealizuje, tj. i v těchto případech se rozhoduje, zda těmto kategorickým výzvám vyhoví. Záleží na tom, nakolik bere v úvahu nebezpečí neblahých následků, které je mu známo.

Zvláštní případ představují výzvy k masovému adresátovi, např. výzvy rozhlaselem nebo výzvy plakátové, které se aktualizují vlastně až při jejich optickém vnímání. Adresátova reakce na tento typ výzev je nekontrolovatelná (stejně jako tomu bylo u pokynu, předpisu, instrukce nebo poučení).

Povel — jde vlastně o přesně formulovaný rozkaz skládající se z návěstí a výkonného povelu; platí o něm tedy to, co o rozkazu. Poněkud se liší povely ve sportu (např. povel ke startu), kde je i adresát zainteresován na ději, na rozdíl od rozkazu, zákazu, nařízení.

Důtklivé upozornění, varování, výstraha — většinou jde o výzvy s masovým adresátem a neosobním mluvčím (např. různé oficiální nápisy a tabulky), ale vyskytují se i výzvy s konkrétním mluvčím i adresátem. Adresát je závislý na mluvčím, mluvčí je zainteresován na uskutečnění děje, protože mu jde o bezpečnost adresáta (v případech s masovým adresátem je to dáno zodpovědností mluvčího za jeho bezpečnost, v případech s konkrétním adresátem navíc ještě i vztahem mluvčího k adresátovi). Adresáta nutí k realizaci těchto výzev nebezpečí neblahých následků, které mu hrozí. Podle toho, nakolik bere toto nebezpečí v úvahu nebo nakolik chce riskovat, buď realizuje, nebo nerealizuje požadovaný děj.

3. Porovnáme-li reakce adresáta na jednotlivé sémantické odstíny imperativnosti, přicházíme k závěru, že adresát má vlastně vždy možnost volby realizovat nebo nerealizovat požadovaný děj, tedy i v případech, kdy jde o rozkaz, zákaz, nařízení, výstrahu atp., neboť i tam se může rozhodnout pro neuposlechnutí, tj. nerealizování požadovaného děje, třebaže si je vědom možných neblahých následků. Rozhodující platnost při volbě reakce mají především dva momenty, a to vztah mezi mluvčím a adresátem a charakter požadovaného děje.

Naším cílem bylo pouze stručně nastínit širokou problematiku možných reakcí na obecný apel v dialogu, tato oblast je však mnohem širší a nabízí podrobnější zpracování.

